

Tartu Jaani kirik – kas katkumemoriaal?

Kaur Alttoa

Artikkel käsitleb Tartu Jaani kiriku keskaegsete terrakotaskulptuuride tähendust ning püstitab oletuse, et tegemist võiks olla Musta Surma ohvrite memoriaaliga.

The article discusses the meaning of the medieval terra cotta sculptures of St John's Church in Tartu. It is suggested that they may commemorate victims of the Black Death.

*Tartu, Jaani kirik, Must Surm, katk, terrakotaskulptuurid, memoria
Tartu, St John's Church, the Black Death, plague, terra cotta sculptures,
memoria*

Tartu Jaani kirik oma üliohtra terrakotadekooriga on vaieldamatult unikaalne terves Õhtumaa kultuuriruumis. Omal ajal ulatus sinne skulptuuride koguarv paari tuhande kanti. Kõik need on ühekaupa modelleeritud unikaadid.¹ Võib kindlalt väita, et niivõrd rikkaliku terrakotaskulptuuriga kirikut polnud kogu keskaegses Euroopas. Sõdade, ümberehituste või lihtsalt vandalismi läbi on üle poole kunagisest rikkusest hävinud, kuid ka säilinu on muljetavaldav.

Jaani kiriku ja tema terrakotaskulptuuri uurimine on mitmel põhjusel „raske juhtum“. Näiteks on nii mõnelgi juhul olnud raske selgitada, kas kujutatud on mees- või naissoost.² Eriti keeruliseks

---

¹ Nii mõnelgi korral on terrakotareljeefe valmistatud ka vormidega nagu tavaliisi telliseid. Tuntud on näiteks Wismaris valmistatud reljeefsed figuuridega tellised, mida on ohtralt kasutatud linna Georgi ja Nikolai kirikutes, aga ka mujal Mecklenburgis ning isegi Lübeckis (Busjan 2001: 34–44).

² Jaani kiriku üheks kõige unikaalsemaks osaks on skulptureeritud trifooriumiisoon. Igas võlvikus kannab keskmine figuur krooni. Olev Prints on väitnud, et tegemist on kuningannade galeriiga (Prints 1967: 73), Villem Raami arvates aga

muudab olukorra asjaolu, et enamikul figuuridel puuduvad atribuudid, mille abil saab tavaliselt keskaja kunstis tuvastada nii figuure kui ka stseene. Jaani kirikus hoiab enamik figuure käes hoopis tekstilinte, millele maalitud nimi või tekstikatke aitas kujutatut identifitseerida.³ Ent nii nagu skulptuuride algne polükroomia on samahästi kui täielikult hävinud, on loetamatuks muutunud ka tekstid.

Arvustades mõned aastad tagasi ilmunud raamatut Jaani kirikust (Altkoa 2011) nimetab Anneli Randla ka küsimusi, millele vaadeldav monograafia vastust ei anna. Milleks kogu see pillav terrakotadekoor? Keda ja miks esindavad sajad pead kiriku sees ja välisseintel? (Randla 2013: 208). Tegelikult oli mul valmis ka neid teemasid skitseeriv alapeatükk, mille andsin läbivaatamiseks heale sõbrale ja kolleegile Juhan Kreemile. Tema aga soovitas selle osa raamatust siiski välja jätta: fundeerivaid andmeid ikka samahästi kui pole. Nii sai ka tehtud. Küsimused aga jäävad ning pärast pikka kaalumist leian, et neid küsimusi ja mõtteid võiks ikkagi ka teistega jagada. Alljärgnev kirjutus ei ürita mingil juhul lahendada tõstatatud probleeme. Siin esitatakse ennekõike küsimusi, mis esialgu jäävad kindlamaid vastuseid ootama.

Suur osa Jaani kiriku skulptuuridest – sealhulgas kõige monumentaalsemad tsükliid – on kahtlemata seotud kristliku temaatikaga. Samal ajal on nende seas arvukalt ilmselt ka profaanse iseloomuga töid. Siia kuuluvad ennekõike peadefriisid neliksiirustes (jn 1-3), samuti poolfiguuride read – nii sees kui ka väljas (jn 4, 5). Selliseid skulptuure oli siin tuhande ringis. Kujutatud on mehi ja naisi, habemikke ja noorukeid. On nii kroonitud päid, kirikuinimesi kui ka kolmanda seisuse esindajaid. Üksik kiiver (jn 2) näib viitavat rüütli⁴ ning miskipärast

---

on kujutatud naispühakuid (Raam 1975: 43). Alles 1987. aastal sõandas siinkirjutaja väita, et tegemist on siiski meesterahvastega (Altkoa 1987: 60).

³ On kaheldud, kas sellistel lintidel olid üldse tekstid, sest suures kõrguses oluaks need niikuinii loetamatud. Seda väites unustatakse, et kirik on püstitatud ennekõike Jumalale ning tegelikult pole maapealne nägemisulatus mingiks kriteeriumiks. Seetõttu ei saa nõustuda näiteks Rostocki ja Uelzeni Maarja kirikute (Põhja-Saksa) puhul esitatud mõttekäiguga, et sealsete terrakotafiguuride asukoht on sekundaarne, kuna neid nii kõrgelt palja silmaga ei näe (Kunft 1998: 19-21).

⁴ Ain Mäesalu teatel kasutati Jaani kirikus kujutatud kiivritüüpi küllaltki palju linnades korraldatud turniiridel – vahest isegi rohkem kui sõjategevuses. Seega pole päris kindel, et rüütlikeisus oli üldse Jaani kiriku galeriis esindatud.

on selles galeriis ka üks kuradi pea (jn 3).⁵ Kui peafiguurid võiksid olla mingi tüübi või grupi tinglikeks märkideks, siis tekstilintidega poolfiguurid on olnud täpsemalt identifitseeritavad ning pole välistatud, et siin taga on konkreetsed persoonid. Muidugi pole mingil juhul tegemist portreedega tänapäevases mõistes.

Sellisele galeriile ühes sakraalhoones ei ole ühtki ligilähedastki paralleeli. Jutt pole üksnes Vana-Liivimaast: midagi võrreldavat ei tea olevat üheski Euroopa piirkonnas, millega Eesti keskaja arhitektuuril on olnud mingidki kontaktid. Samal ajal oli tegu lihtsalt linna ühe parohhiaalkirikuga. Pole vähematki vihjet, et Jaani kirik olnuks mingi laiemat tagamaad haarav tõmbekeskus reliikviate, palverännukoha või muu sarnasega. Ilmselt polnud ta isegi Tartu all-linna esinumber: siin prevaleeris nii oma suuruse kui ka asendiga hoopis Maarja kirik. Küll pälvib tähelepanu üks detail. Jaani kirikus oli ka Lüübeki kabel, mis ilmselt kuulus Venemaa-suunal tegutsevatele hansakaupmeestele (Prints 1967: 95; Alttoa 2011: 51). Võib oletada, et ka Tartu oma ärieliit kuulus Jaani kogudusse. Vahest peitub just siin niidiots, mis edaspidi aitab leida seletuse kiriku massilisele, isegi haiglaselisele figuurilembusele.

Silmatorikavalt on Tartu Jaani kiriku skulptuuride teemaks tervelt kahel korral Viimne Kohtupäev. Esiteks peaportaali ehisviilul (jn 6), kus kohtumõistja Kristus, eestpalujatena põlvitavad Maarja ja Ristija Johannes ning kaksteist apostlit moodustavad nn *Deesis*-grupi.⁶ Samuti on nähtavasti ka kesklöövi skulptuuristik (jn 7) moodustanud suurejoonelise kohtupäeva-teemalise kompositsiooni (Alttoa 1988: 265–266). Sellise temaatika domineerimine sugereerib küsimuse: ega Jaani kiriku ikonograafilise programmi väljatöötamisel polnud fooniks mingi tartlaste mällu sööbinud sündmus, mis lõi assotsiatsiooni maailmalõpuga?

Kindlaid pidepunkte Jaani kiriku dateerimiseks on vähe. Siiski võib küllaltki kindlalt väita, et kiriku põhilisim ehitusperiood, mil valmisid ka terrakotaskulptuurid, peaks langema 14. sajandi viimasesse

---

⁵ Jaani kiriku fassaadiskulptuure esimesena tutvustanud Johannes Frey identifitseeris selle kui kassi pea (Frey 1902: 14).

⁶ Vimpergiskulptuuridest identifitseeris suure osa Johannes Frey (1902: 12–14), kuid kompositsiooni tähenduseni ta ei jõudnud.

10 cm

Jn 1. Skulptuure peadefriisilt. Eve Altoa fotod.
Fig. 1. Sculptures from the frieze of heads.

Jn 2. Kiiver peadefriisilt. E. Alttoa foto.
Fig. 2. Helmet from the frieze of heads.

Jn 3. Kuradi pea peadefriisilt. K. Alttoa foto.
Fig. 3. Head of the Devil from the frieze of heads.

kolmandikku (Alttoa 2011: 50–51). Jälgides sellele ajale eelnenud kümnendeid, keskendub tähelepanu ennekõike sündmusele, mis ilmselt kõige rohkem vapustas ja muutis tervet keskaegset Öhtumaad. See on Must Surm – katkuepidemia, mis alates 1348. aastast (Vahemere piirkonnas oli ta regiooniti päral juba 1347) laastas suurt osa Euroopast.

Epidemia kohta Vana-Liivimaal on ainult üks napp ürikuline teade. Wartberge kroonika nimetab, et Riias oli 1351. aastal väga suur suremus: *Anno 1351 fuit maxima mortalitas* (Wartberge 1863: 77). Ainsana on teemaga tõsisemalt tegelnud Friedrich Benninghoven. Analüüsinud nii Riia kemmerei väljaminekute vähenemist 1351. aastal kui ka sealsete raehärrade koosseisu muutust, jõudis ta järeldusele, et vähemalt veerand Riia elanikest langes 1351. aastal katku ohvriks. Seda hinnangut luges ta pigem tagasihoidlikuks kui liialdatuks (Benninghoven 1961: 99–100). Eesti ajalookirjanduses on katku

Jn 4. Tornilõunaküljel skulptureeritud friisidega. Roman Valdre foto.
Fig. 4. Southern side of the tower with sculpted friezes.

teemast enamasti mööda mindud. Enamikus üld- ja ka erikäsitlustes (nt Gustavson 1969) seda üldse ei mainitagi. Probleemi on puudutanud Küllike Kaplinski, kes Tallinna 14. sajandi käsitööd analüüsis osutab ka Mustale Surmale. Toona kasutada olnud kirjanduse väiteil jäi aga Ida-Baltikum katku epitsentrist kõrvale. Seetõttu oletas uurija, et taudi mõju Tallinnale oli üksnes kaudne, tuues kaasa kaubandustegevuse ajutise soikumise (Kaplinski 1980: 8). Seevastu Priit Raudkivi on jõudnud järeldusele, et Must Surm puudutas kahtlemata ka Liivimaa ning oli siinset ajalugu kujundavaks faktoriks juba 14. sajandi teisel poolel (Raudkivi 2010: 17–20). Uues „Eesti ajaloo“ teises köites on seoses katkuga üksnes viide Riiale ning märge: „Kas Eesti ala linnade puhul saab rääkida samas suurusjärgus kahanemisest, pole

10 cm

Jn 5. Skulptuure poolfiguuride friisilt. Eve Alttoa fotod.
Fig. 5. Sculptures from the frieze of half figures.

teada. Tallinnas vahest ei olnud tagasimineku ulatuslik kui Riias“ (EA II 2012: 171). Katku teema vältimine meie ajaloolaste töödes on muidugi mõistetav: andmeid ju pole. Tegelikult aga on kogu toonane Eesti ala puudutav andmestik sama hästi kui olematu. Noorem riimkroonika ja Dünamünde kloostri annaolid ulatuvad 1348. aastani, sama aastaga lõpevad Russowi teated Goswin von Herike aja (1345–1359) kohta. Ka *Urkundenbuchis* publitseeritud ürikute hulk vaadeldavatest aastatest on ülinapp.

Olukorras, kus kohapealsed andmed puuduvad, väärrib

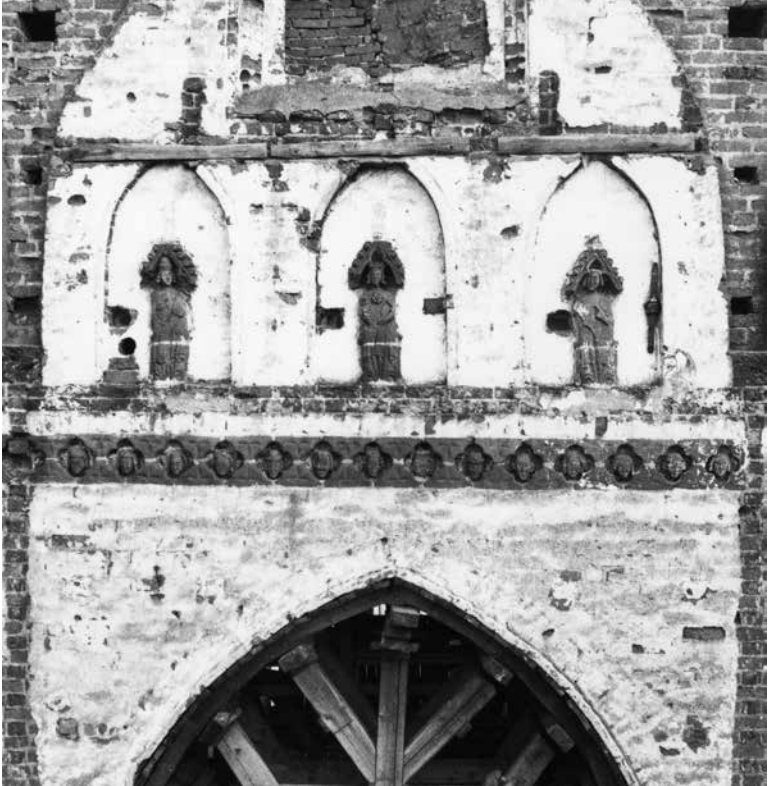
jälgimist naabrite juures toimunu. Must Surm jõudis Läänemere maadele hiljemalt 1349. aastal (Taani vahest juba 1348), epideemiliseks muutus see 1350 (Benedictow 2006: 201). Siis on katk tõsiseks teemaks nii Põhja-Saksamaa hansalinnades (Lübeck, Bremen, Hamburg, Stralsund) kui ka Preisimaal (Elbląg/Elbing, Torun, Königsberg, Malbork/Marienburg). Oliva tsistertslaste kloostri kroonika teateil levis katk kõikjal Preisias ja Pommeris. Toonase taudi kirdepoolse punktina on allikates fikseeritud Klaipeda/Memel. 1350. aasta lihavõttepühade ajal puhkes katku epideemia ka Visbys (Bergdolt 2000: 83–85; Benedictow 2006: 196–199). Peab toonitama, et tegu pole ajalookirjutajate fikseeritud üksikjuhtude, vaid katastroofilise epideemiaga. Mõistetavalt on andmed vägagi lünklikud, kuid teinekord on need äärmiselt kõnekad. Nii pärineb Wismarist teade, et 1350. aastal oli siin ühe kuu jooksul üle 2000 surmajahu. Bremenis oli 1351. aastal katku tagajärjel umbes 7000 surnut. Lübeckisse jõudis Must Surm 1350. aasta nelipühade paiku ning arvestuste kohaselt viis see teispoolsusse 28% majaanikest ja tervelt 35% raehärradest (Bergdolt 2000: 82–83).

Jn 6. Peaportaal *Deesis*-grupiga. K. Alltoa foto.

Fig. 6. Main portal with *Deësis* group.

Jn 7. Skulptureeritud pseudotrifoorium keskklõovi lõunaseinal. Kaur Alttoa foto.

Fig. 7. Sculpted pseudo-triforium on the western wall of the central nave.

Selline oli olukord Läänemere-äärsetes hansalinnades. Ida pool toimunud kirjeldavad vene leetopissid.⁷ Sündmused said alguse aastal 6860 (1352) Pihkvas ja Pihkvamaal. Kevadel puhkes siin taud, mis vaibus alles külmade saabudes. Surm tabas kõiki: mehi ja naisi, vanu

---

⁷ Kõige ulatuslikumad andmed on Pihkva III (П3JI: 100–102) ja Novgorodi IV (H4JI: 282–285) leetopissis. Kirjeldused langevad paljus kokku, erinedes üksikute detailide poolest. Käesolevas artiklis on eesmärk skitseerida kogupilti, mistõttu pole iga seiga puhul viidatud, millisest konkreetsest allikast teave pärineb.

ja noori, väikesi lapsi ja preestreid, munki ja nunnasid. Surnuid vedeles kõikjal ja vaimulikel ei jätkunud jõudu matmiseks. Oli tavaline, et õo jooksul ühe kiriku juurde toodud laipadele (mitmel korral nimetatakse suurusjärguna kolmekümmet) korraldas üks preester ühismatuse. Ühte hauda maeti kolm kuni viis, vahel aga kuni kümme surnut. Hädade põhjuseks peeti Jumala viha. Seetõttu kutsuti Pihkvasse Novgorodi peapiiskop Vassili, kes pühitses linna ja korraldas siin suurejoonelise ristikäigu. Tagasiteel koju Vassili aga haigestus ja suri 3. juulil. Peatselt jõudis katk ka Novgorodi, Vana-Laadogasse ja kogu Novgorodi-maale, kus häid inimesi suri loendamatul hulgal (H₄J: 285). Katk ei piirdunud Pihkva ega Novgorodi aladega: teateid on Kiievist Suzdalini. Ning kroonik kirjutab: *Aga Gluhovos ei jäänud ühtki inimolendit alles – kõik surid. Samamoodi juhtus ka Belozerskis* (ПарпJ: 224).

Selline oli siis pilt naabrite juures nii läänes kui ka idas. Vana-Liivimaa linnade – esmajoones Riia, Tallinna ja Tartu – edukuse aluseks oli kahtlemata hansakaubandus, mis tähendas ennekõike vahendustegevust Läänemere lõunaosa ja Venemaa linnade vahel. Selle kõrgaeg algab pärast Visby rüüstamist 1361. aastal ja Stralsundi rahu (1370). Siiski oleks vale eeldada, et enne neid sündmusi oli transiidri marginaalne. Vahest kõnekaim on Novgorodi saksa kaupmeeskonna otsus 1346. aastast, et maitsi Novgorodi saabunud kaupmehed peavad tagasiteel kasutama Riia, Tallinna või Pärnu sadamaid (HU III: nr 69).⁸ Sellist fooni arvestades oleks vist ülim naiivsus oletada, et 14. sajandi keskel erinesid siinsed olud kardinaalselt meie kaubandustegevusega seotud naaberaladel nii idas kui ka läänes toimuvast. Ilmselt sellest mõttekäigust lähtudes on viimase aja Musta Surma leviku-kaartidel ka Eesti territoorium tähistatud alana, kus 1351. aastal levis katk (Benedictow 2006: kaart 1). Igatahes võib eelneva põhjal suure tõenäosusega oletada, et Must Surm ei mõjutanud meil mitte üksnes majandustegevust, vaid päris oluliselt ka suremust. Seda ka Tartus.⁹

---

⁸ Üriku interpreteerimisel on mitmed uurijad teinud valejäreldotsi, vt Selart 1999: 192.

⁹ Tuleb lisada, et 14. sajandi teisest poolest on veel mitmeid teateid lokaalsetest katkupuhangutest Läänemere linnades. Selle foonil on eriti irriteeriv kroonik Detmari teade, millele osutab Priit Raudkivi: 1378. aastal Tartu stifti tabanud taud jättis ellu kuuendiku elanikkonnast (Raudkivi 2010: 20).

Mis aga on kõigel sellel asja Jaani kiriku savikujudega?

Must Surm ei tähendanud üksnes massilist suremust. Pärast katku polnud ühiskond enam endine. Euroopas, sealhulgas hansamaailmas, muutis see katastroof mitmeid maailmavaatelisi arusaamu. Taud löi täielikult segi senised leina- ja matuseraditsioonid. Keskajal oli kujunenud vägagi selgepiiriline leina- ja matuseriitus kolmes toimumispaigas: kodus, kirikus ja kalmistul.¹⁰ Selle maailma purustas katku-epideemia. Muudatused senistes rituaalides ei toimunud üksnes seal, kus anonüümsed laibad aeti massihaudadesse. Olulisi nihkeid on teada ka nendest keskustest, kus olid säilinud korralikult tegutsevad kohalikud institutsioonid. Nii on teateid, et keelustati näiteks surnuvalve, nutunaiste laulmine, matuserongid või kirikukellade helistamine. Samuti piirati leinariiete kandmist – kuni selleni, et selline õigus oli üksnes lesel (Bergdolt 2000: 82, 185, 189; Oexle 1983: 66; Ohler 2004: 254–255). Mis aga veelgi olulisem: selline totaalne krahh ei muutnud üksnes rituaale, vaid tõi kaasa ka muutusi teadvuses. Seetõttu on uurijad toonud käibele mõiste „mentaalteedikriis“ (Bergdolt 2000: 151) ning viimase poolsajandi medievistikas on küllaltki akuutseks kujunenud *memoria*-teema.¹¹ *Memoriat* on defineeritud kui surma ja unustamise ületamist mälestuse ja meenutuse kaudu (LdM VI 1969: veerg 510). Ehk teisisõnu: *memoria* hõlmab eelkõige sotsiaalse ja õigusliku tegutsemise vorme, mille kaudu sätestatakse või meenutatakse surnute kohalolekut (Oexle 1983: 25). Vastava kristliku kontseptsiooni lähtekohaks on Augustinus, kelle „Pihtimustes“ (X: 12–35) on olulisel kohal ka mäletamise teema.¹² Veel on viidatud Aquino Thomasele, kelle järgi on eestpalved surnutele kasulikud, kuna nende kaudu elavad surnud elavate mälus (Horch 2001: 48).

Põhjalikult muutunud suhestatus surnutega ja *memoria*-teema avalduvad vägagi erineval moel.¹³ Muu hulgas on uute olude üheks selgeks väljundiks testamendid: testamentaarsed annetused kirikutele kasvavad

---

¹⁰ Keskaegse leina- ja matuseriituse kohta: Loit 2003: 17–21; Loit 2006: 31–47.

¹¹ Sügav tänu Merit Jakobsonile, kes varustas autorit mitme olulise *memoria*-teemalise artikliga.

¹² Eestikeelses tõlkes on *memoria* vastena kasutatud 'mälu'.

¹³ Mõningaid *memoria* aspekte hiliskeskaegsel Liivimaal käsitleb Anu Mänd (Mänd 2012).

katkuaegsetel ja -järgsetel aastatel suisa plahvatuslikult.¹⁴ Olulise tähtsuse saavad hingemissa ja eestpalve. Kasvab hoolitsemine vaeste eest, sest neid nähakse surnute esindajatena (Poeck 1991: 200). Seoses Jaani kiriku probleemidega huvitab meid aga ennekõike küsimus, kas ja kuidas kajastus Must Surm visuaalses maailmas. Pisut hilisemast ajast on ju suurejoonelisi näiteid, ennekõike Bernt Notke surmatantsu tsükkel Lübecki Maarja kirikus ja repliigina Tallinna Nigulistes, mille vaieldamatu lähtealus oli katkulaine Lübeckis 1463/64. Monumentaalseid 14. sajandi Mustast Surmast inspireeritud kunstiteoseid on paraku teada napilt. Üheks väheseks erandiks on Teises maailmasõjas tugevasti kannatanud Pisa *Camposanto* Surma triumfi kujutavad seinamaalingsud.¹⁵ Veel on osutatud memoriaalpiltide populaarsusele (Oexle 1983: 47),¹⁶ samuti olevat samadel põhjusel hoogustunud privaat- või memoriaalkabelite ehitamine (Poeck 1991: 213–14, 222).

Küll pole siinkirjutaja leidnud ühtki juhtu, millest oleks abi Tartu Jaani kiriku kujunemisloo selgitamisel. Kordame taas: ühes tavalises linna kogudusekirikus on äkki sadade kaupa skulptuure, mis kujutavad eri seisusi. Samal ajal osutatakse Viimsele Kohtupäevale. Kogu see haiglane pillavus peaks pärinema 14. sajandi viimastest kolmandikust. Vähemalt üks peaks olema kindel: Tartu Jaani kiriku skulptuuride tellijate-tegijate tegutsemine ei saanud lähtuda hetkeidest põhimõttel „miks ka mitte“. Siin pidi olema mingi vägagi oluline mõte või sõnum, mille põlistamiseks ei hoitud kokku vahendeid. Paraku on Jaani kirik oma priiskava skulpturaalse dekooriga täielik erand Põhja-Euroopa kaasaegsete parohhiaalkirikute seas. Uunikumide uurimisel on harva abi analoogidest. Neid pole – sest neid ei saagi olla.

---

¹⁴ Võrreldes aastatega 1340–48 kasvavad Taanis annetused kirikutele 1349. aastal 2,3 korda, 1350. aastal aga 5,5 korda. Ka Rootsis on 1350. aastal kirikutele tehtud annetused neli korda suuremad kui eelnenud aastatel. Uurijad on üksmeeles, et nende muutuste taga on epideemia (Benedictow 2006: 165–166, 174). Alates 1350. aastast mitmekordistub ka Lübeckis koostatud testamentide arv (Jakobson 2010: 37–39).

¹⁵ Traditsioon kõneleb 1350. aasta katku meenutuseks tellitud kunstipärasest maalingutest Lübecki Maarja kiriku Surnutekabelis. Ilmselt pole siiski tegu B. Notke maalitsükli sajandi jagu vanema eelkäijaga, vaid pärimus ajab segi kaks eri katkuepideemiat Lübeckis (Freytag 1993: 15).

¹⁶ Memoriaalpiltide traditsioon ulatub tagasi juba varakeskaega (Oexle 1985: 85–88).

Olen juba päris mitu aastakümnet otsinud seletust Jaani kiriku skulptuuritulvale. On saanud vaagida vägagi erinevaid hüpoteese, kuid lähemal kontrollimisel on need ikka osutunud paikapidamatuiks. Nüüd sõandan küsida: kas Tartu Jaani kirik oma lõputute skulptuuriridadega pole omanäoline katkumemoriaal? See pole kitsalt kunstiajaloolaste probleem. Pigem on siin küsimus neile medievistidele, kes on rohkem kodus *memoria*-valdkonnaga.

Loomulikult pole välistatud võimalus, et Tartu Jaani kirikul pole siin tõstatatud teemaringiga midagi tegemist ning kiriku skulptuurirohkuse võti peitub hoopis kuskil mujal. Praegu saame üksnes tõstatada probleeme ja esitada küsimusi.

Kasutatud allikad ja kirjandus

- Altoa, K. 1987.** Tartu Jaani kiriku pseudotrifooriumist. – Kunst, 69/1, 59–64.
- Altoa, K. 1988.** Das Pseudotriforium der Johanniskirche zu Dorpat/Tartu. – Nordost-Archiv. Zeitschrift für Kulturgeschichte und Landeskunde. H. 93, 257–274.
- Altoa, K. 2011.** Tartu Jaani kirik. Kaasautorid Eve Altoa, Krista Kodres ja Anu Mänd. Eesti kirikud, III. Tallinn: Muinsuskaitseamet.
- Augustinus** = Augustinus, A. Pihtimused (*Confessiones*). Tõlkinud Ilmar Vene. Tallinn: Logos, 2007.
- Benedictow, O. J. 2006.** The Black Death 1346–1353: the Complete History. Woodbridge: Boydell Press.
- Benninghoven, Fr. 1961.** Rigas Entstehung und der frühhansische Kaufmann. Hamburg: Velmede.
- Bergdolt, K. 2000.** Der Schwarze Tod. Die Große Pest und das Ende des Mittelalters. München: Verlag C.H. Beck.
- Busjan, B. 2001.** Die figürliche Formziegel der Wismarer Nikolai-kirche. – Backsteinarchitektur im Mitteleuropa. Neuere Forschungen. Protokollband des Greifswalder Kolloquiums 1998. Studien zur Backsteinarchitektur, 3. Berlin: Lukas Verlag, 34–51.

- EA II 2012** = Eesti ajalugu, II: Eesti keskaeg. Koostanud Anti Selart. Tartu: Tartu Ülikooli ajaloo ja arheoloogia instituut.
- Frey, J. 1902.** Die St. Johanniskirche zu Dorpat, ein interessantes Denkmal mittelalterlicher Baukunst: eine Skizze. Erweiterter Separatabdruck aus der „Monatschrift für Gottesdienst und kirchliche Kunst“. VII. Jahrg. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Freytag, H. 1993.** Literatur- und kulturhistorische Anmerkungen und Untersuchungen zum Lübecker und Revaler Totentanz. – Der Totentanz der Marienkirche in Lübeck und der Nikolaikirche in Reval (Tallinn). Köln: Böhlau, 13–58.
- Gustavson, H. 1969.** Meditsiinist vanas Tallinnas kuni 1816. a. Tallinn: Valgus.
- Horch, C. 2001.** Der Memorialgedanke und das Spectrum seiner Funktionen in der Bildenden Kunst des Mittelalters. Königstein im Taunus: Langewiesche.
- HU 3** = Hansisches Urkundenbuch, III. Hrsg. K. v. Höhlbaum. Halle: Verlag der Buchh. des Waisenhauses, 1882–1886.
- Jakobson, M. 2010.** „Eestpalverännak“: Palverännukorraldused keskaegsetes Lübecki testamentides. Tartu, 2010. Magistritöö Tartu Ülikooli Raamatukogus.
- Kaplinski, K. 1980.** Tallinna käsitöölised XIV sajandil, II. Tallinn: Eesti Raamat.
- Kunft, I. 1998.** Die Entwicklung der Terrakottaproduktion in Norddeutschland. – Ton in Form gebracht. Terrakotten. Ofenkacheln. Kachelöfen. Geschirr. Backsteine. Celle: Stade Celle, 9–22.
- LdM VI 1999** = Lexikon des Mittelalters, VI. Stuttgart – Weimar: Metzler.
- Loit, M. 2003.** Surm keskajal. – Kultuuriloost noorteadlaste pilguga, I: artiklite kogumik. Tallinn: Tallinna Pedagoogikaülikooli Kirjastus, 7–26.
- Loit, M. 2006.** Keskaegsest surmakultuurist ja hauatähistest reformatsioonieelse Tallinna kirikutes ja kloostrites. – Vana Tallinn XVII (XXI). Tallinn, 13–190.
- Mänd, A. 2012.** Naised, *memoria* ja sakraalruum hiliskeskaegsel Liivimaal. – Tuna, 3, 6–29.

- Oexle, O. G. 1983.** Die Gegenwart der Toten. – Death in the Middle Ages. *Mediaevalia Lovaniensia I/9*. Leuven: Leuven University Press, 19–77.
- Oexle, O. G. 1985.** Die Gegenwart der Lebenden und der Toten. Gedanken über Memoria. – Gedächtnis, das Gemeinschaft stiftet. München–Zürich: Schnell & Steiner, 74–107.
- Ohler, N. 2004.** Sterben und Tod im Mittelalter. Düsseldorf: Deutscher Taschenbuch Verlag.
- Poeck, D. 1991.** Totengedenken in Hansestädten. – *Vinculum Societatis*. Joachim Wallasch zum 60. Geburtstag. Hrsg. v. F. Neiske, D. Poeck, M. Sandmann. Sigmaringendorf: Verlag Glock und Lutz, 175–232.
- Prints, O. 1967.** Tartu endise Jaani kiriku lõpetamata uurimistööde lõpparuanne. Tallinn. Käsikiri Muinsuskaitseameti arhiivis.
- Raam, V. 1975.** Arhitektuur 13. sajandi teisest veerandist kuni 14. sajandi keskpaigani. – Eesti kunsti ajalugu. 1. köide I. Tallinn: Kunst, 21–71.
- Randla, A. 2013.** Kauga tehtud kaunikene – Kunstiteaduslikke uurimusi, 22/1–2. Tallinn, 206–208.
- Raudkivi, P. 2010.** Maa – meie ema, ilm – meie isa. Märkmeid looduse rollist Liivimaa 14. sajandi ajaloos. – *Acta Historica Tallinnensia*, 2010, 15, 3–23.
- Selart, A. 1999.** Uurimus Liivimaa linnade kaubanduspoliitikast 14. sajandil. – *Ajalooline Ajakiri*, 3/4 (106–107), 191–192
- Wartberge, H. 1863** = *Hermani de Wartberge Chronicon Livoniae* Hrsg. v. Ernst Strehlke. – *Scriptores rerum prussicarum*, 2. Leipzig, 9–178.
- Н4Л** = Новгородская четвёртая летопись. Полное собрание русских летописей, IV/1. Москва: Языки русской культуры, 2000.
- ПатрЛ** = Патриаршая или Никоновская летопись. Полное собрание русских летописей, 10. Москва: Наука 1965.
- ПзЛ** = Псковская третья летопись. Полное собрание русских летописей, V/2. Москва: Наука 2003.

ST. JOHN'S CHURCH IN TARTU – A PLAGUE MEMORIAL?

Summary

Tartu's St. John's Church with its extremely rich terra cotta decoration is definitely unique in the entire occidental cultural space. At one time, the number of terra cotta figures totalled a few thousand. The study of the sculptures is made difficult by the fact that most of the figures lack attributes and in most cases they are just holding ribbons of text in their hands. Moreover, just like the original polychromic finish of the figures has been almost totally worn away, the texts too have become illegible. It is still unclear who are depicted in most of the sculptures and what the message of the composition is. A large number of the figures – including the grandest monumental cycle – are related to Christian themes. At the same time, there are about a thousand works of a secular nature. There are women, bearded and young men, crowned heads, clerics and representatives of the third estate. If the sculptured heads (Figs. 1–3) could be symbols of some type or group, it has been impossible to precisely identify the half figures (Figs. 4, 5). Since they have been provided with ribbons of text, it is not impossible that they represent specific people. Of course, we are not dealing with portraits in the modern sense. There must be an explanation for this massive, even unhealthy obsessive, collection of figures.

Strikingly, the Final Judgement Day is the topic of the sculptures in two areas of St. John's Church – in the main portal (Fig. 6) and the central nave (Fig. 7). The significance of such a topic suggests the question – was the background for the iconographic programme of St. John's Church formed by an event that was etched in the memories of the Tartu citizens, which created an association with the end of the world? The figures of St. John's Church were completed in the last third of the 14th century. If we look at the decades prior to this time, our attention focuses primarily on an event that probably caused the greatest shock in the occidental world, thereby altering it

significantly. This was the Black Death that arrived in Europe in 1348. There is only one terse documentary notice about it from Riga and the topic has been mostly ignored in Estonian historical literature. However, one must also look at what was happening in the neighbouring countries. By 1350, the plague had become epidemical in the Hanseatic towns on the Baltic coast. In 1352, a huge plague epidemic broke out in Russia – primarily in Pskov and Novgorod. The towns of Old Livonia based their success on Hanseatic trading, which mostly meant mediation activities between the southern shore of the Baltic Sea and the towns of Russia. Thus it would be naïve to assume that the processes that occurred locally in the mid-14th century differed fundamentally from the events in the neighbouring areas. In any case, it is very probable that the Black Death had a significant effect on mortality in Estonia, and therefore in Tartu.

The Black Death not only meant massive fatalities. The plague catastrophe also changed many ideological understandings. Researchers have introduced the concept of a “crisis of mentality” and, during the last 50 years in medieval studies, the topic of *memoria* has become very topical. This article raises the following question: maybe St. John’s Church in Tartu is connected to this, i.e. the theme of *memoria*, and with its endless rows of sculptures is actually a unique plague memorial?

Of course, we cannot preclude that the key to the church’s sculptural abundance is hidden somewhere else.